

بررسی نماد انگور و ماهیت آن در قرآن همراه با انعکاس در گچبری‌های مسجد جامع نابین و کاخ المشتی

زهرا ابراهیم پور / دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ هنر ایران اسلامی، دانشکده هنر، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.*
ebrahimpourmana5@gmail.com

چکیده

ادیان باستانی بر پایهٔ رسوم‌های آیینی برای سپاسگزاری از نعمت‌های خدا، همواره محصولات زراعی خود را که شامل انگور، انجیر، انار و زیتون و... بود، به معابد می‌بردند تا شاید مورد توجه و لطف خدا قرار گیرند. از جمله، مراسم تبرک انگور در قدیم در تاکستان‌ها انجام می‌شد و سپس سهمی هم به پرندگان اختصاص می‌یافت. انگور در اساطیر ایرانی، نمادی برای خون انسان که نیروی اصلی حیات است، شمرده می‌شد. همچنین درخت انگور در اسطوره‌ها، نماد خرد است. یک شاخه درخت انگور، نماد ایزدان، کشاورزی، باروری و مظهر زندگی و بی‌مرگی است. در آیین میتراپی، یکی از نقوش مورد استفاده، خوشه‌های انگور است. این نمادها و نقش‌های انگور می‌توانند به اشکال مختلف ظاهر شوند. ما در تمدن هیتی نیز با یکی از این نقش‌ها برخورد می‌کنیم. در نقاشی متعلق به تمدن هیتی، هدیه پادشاه مشروب مقدس، به خدا حک شده است. در تمدن یونان، هدف آن این بود که خدا دیونیسوس را با نماد انگور نشان دهند. در اساطیر یونان، انگور نماد باروری است. وقتی به تاریخ نگاه می‌کنیم، می‌توان گفت که انگور به طور کلی نمادی از فراوانی و ثروت است. به همین دلیل، اگر بپرسید منظور از یک خوشه انگور چیست، می‌توان گفت که عموماً در مکان‌هایی که ثروت و فراوانی زیاد است، استفاده می‌شود. پاسخ‌های متعددی برای این سوال وجود دارد که نشان خوشه انگور به چه معناست؟ که در این مقاله با روش تحقیقی-توصیفی، به بررسی این نماد در ادیان مختلف پرداخته و سپس با توجه به قراین و مدارک موجود در گچبری‌های مسجد جامع نابین، مورد مقایسه با کاخ المشتی در اردن بپردازیم. لذا این پژوهش سعی در اثبات این فرضیه دارد که مفاهیمی نظیر باروری، حیات، قدرت، پیروزی و امثال آن در نقوش به‌کار رفته در معماری دو بنا اشتراک دارند.

کلیدواژه‌ها: انگور، کاخ المشتی، مسجد جامع نابین، گچبری، قرآن.

Investigation of the Grape Symbol and Its Nature in the Qur'an with the Reflection in the Stucco Paintings of the Nayin Mosque and Al-Mashti Palace

Zahra Ebrahimpour / Master's student in art history of Islamic Iran, Faculty of Arts, Ferdous Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.*

ebrahimpourmana5@gmail.com

Abstract

Based on rituals, ancient religions have always taken their crops, including grapes, figs, pomegranates, olives, etc., to the temples so that they may receive God's attention and favor. Among other things, the grape blessing ceremony was done in the vineyards in the past, and then a portion was attributed to the birds. In Iranian mythology, grapes were considered a symbol of human blood, which is the main source of life. The vineyard is also a symbol of wisdom in mythology. A vine branch is a symbol of the gods, agriculture, fertility, and a symbol of life and immortality. In the Mithraic religion, one of the motifs used is grape clusters. These symbols and patterns of grapes can appear in different forms. We also encounter one of these roles in the Hittite civilization. In a painting belonging to the Hittite civilization, the king's gift of holy liquor to God is engraved. In Greek civilization, its purpose was to represent the god Dionysus with the symbol of grapes. In Greek mythology, grapes are a symbol of fertility. When we look at history, we can say that grapes are generally a symbol of abundance and wealth. For this reason, if you ask what is meant by a bunch of grapes, it can be said that it is generally used in places where there is a lot of wealth and abundance. There are many answers to the question, what does the symbol of the cluster of grapes mean? In this article, with a research-descriptive method, we will examine this symbol in different religions, and then, according to the evidence and documents found in the stucco paintings of Nayin Mosque, we will compare it with Al-Mashti Palace in Jordan. Therefore, this research tries to prove the hypothesis that concepts such as fertility, life, power, victory and the like are common in the motifs used in the architecture of the two buildings.

Keywords: grapes, Al-Mashti Palace, Nayin Jame Mosque, plastering, Quran.

مقدمه

هنرمندان ایرانی فنون گنجبری را بدان درجه از پیشرفت و تکامل رسانیدند و چنان نقوش بدیع و ظریفی آفریدند که توجه همه هنرشناسان را به خود جلب کرده و مورد تمجید و تحسین سیاحان و دانشمندان خارجی و داخلی و علاقه‌مندان به تاریخ و هنر و آثار باستانی قرار گرفته‌اند. درخت انگور، مو (تلفظ: مُو) نامیده می‌شود. مو یکی از قدیمی‌ترین گیاهانی است که انسان کاشتن آن را آموخت. در کتاب‌های دینی کهن و در بسیاری از اسطوره‌ها و سروده‌های ملل، نام انگور و موستان بسیار آمده است. انگور در تمام مناطق معتدل جهان می‌روید. اگر در منطقه باستانی علامت انگور به چشم‌تان بخورد، این یعنی ممکن است مزار انسانی ثروتمند وجود داشته باشد. اگرچه گفته می‌شود که هر انگور، نشان طلا می‌باشد و یا یک قدم را نشان می‌دهد، ولی نظر قابل توجهی نمی‌باشد. انگور به خاطر اینکه در ساختارهای تاریخی به عنوان مقبره انسان‌های مقدس استفاده شده است، با ارزش است. انگور سمبلی نیست که در همه‌جا با آن روبه‌رو شویم. علامت انگور می‌تواند در مکان‌های زیر ظاهر شود:

۱. روی سنگ قبرها.

۲. در تزئینات سار کوفگ.

۳. تزئینات داخلی ساختمان‌های قدیمی.

۴. تزئینات بیرونی ساختمان‌های قدیمی.

۵. روی سکه‌ها.

نماد انگور در ادیان الهی

انگور در آیین میتراییسم ایران باستان، مقدس بوده و نماد برکت است. در اساطیر و افسانه‌های کهن ایرانی، انگور از خون گاوی که خدا آفرید و در حمله اهریمن کشته شد، پدید آمده است. در افسانه‌ها، آمده است که در محل کشته شدن این گاو، ۵۵ گونه دانه و ۱۲ گونه گیاه دارویی روید و از خون او انگور پدید آمد.

بنا بر روایتی اسطوره‌ای، هنگامی که کشتی نوح بعد از فروکش کردن آب‌ها بر کوه آرارات نشست، حضرت نوح با دیدن خاک حاصل خیز دشت آرارات تاکی را به رسم تبرک و شکرگزاری کاشت و دلیل گرمی داشتن گیاه انگور از سوی ارمنیان، شاید همین روایت باشد.

در ادبیات و تفکر اسطوره‌ای، خون و شراب جانشین یکدیگر می‌شوند. آشامیدن شراب و دیگر مایعات قابل شرب از قبیل هوم، آب، شیر و غیره نمادی از پذیرش و جذب حیات و قدرت الهی است. انگور همواره تداعی گر یکی از خدایان محبوب اساطیر یونان و روم بوده است. یکی از مراسم بسیار جالب در آذربایجان، مخصوصاً در منطقه ارومیه، جشن انگور می‌باشد. این جشن در میان مسلمانان به «شانادر» و در میان مسیحیان به «اوشانا» معروف است. قدمت این جشن که به چند هزار سال قبل برمی‌گردد، یکی از نمادی‌ترین و شکرگذارترین مراسم در برابر خالق هستی می‌باشد. این مراسم باشکوه توأم با رقص و آوازهای آذربایجانی و قوشماج‌های محلی و بایاتیها همراه است. نماد انگور نشانی از مواردی همچون خرد، کشاورزی، شکر، مهمان‌نوازی، باروری، جوانی و حیات جاودانه است.

۱۱ آیه قرآن به انگور اشاره دارند

انگور یکی از مهم‌ترین میوه‌های نام برده شده در قرآن است که از آن به عنوان درمان هم یاد شده است و خدا آن را میوه اهل بهشت دانسته و بی‌تردید این امر با هدف جلب توجه مؤمنان به اهمیت این میوه در سوره مؤمنون صورت گرفته است.

انگور به صورت مفرد عنب و جمع آن اعناب در قرآن مورد اشاره قرار گرفته است. به‌طور کلی، دو نظریه متفاوت در مورد دیرینگی انگور وجود دارد. عده‌ای معتقدند که انگور، حتی قبل از پیدایش غلات، مورد استفاده بشر قرار گرفته است. انگور به‌طور وحشی و به مقدار فراوان در جنگل‌ها وجود داشته و انسان‌های نخستین از برگ و میوه آن بهره می‌جستند.

سوره بقره آیه ۲۶۶: «آیا از میان شما کسی هست که دوست داشته باشد که او را بوستانی از خرما وانگور بوده باشد و جوی‌ها در پای درختانش جاری باشد و هرگونه میوه‌ای دهد؟».

سوره رعد آیه ۴: «و در زمین، قطعاتی است کنار هم و باغ‌هایی از انگور و کشتزارها و درختان خرما چه از یک ریشه و چه از غیر یک ریشه که با یک آب سیراب می‌گردند و [با این همه] برخی از آن‌ها را در میوه [از حیث مزه و نوع و کیفیت] بر برخی دیگر برتری می‌دهیم بی‌گمان در این [امر نیز] برای مردمی که تعقل می‌کنند دلایل [روشنی] است».

سوره نحل آیه ۱۱: «به وسیله آن کشت و زیتون و درختان خرما و انگور و از هرگونه محصولات [دیگر] برای شما می‌رویانند قطعاً در این‌ها برای مردمی که اندیشه می‌کنند نشانه‌ای است».

سوره نحل آیه ۶۷: «و از میوه درختان خرما و انگور باده مستی‌بخش و خوراکی نیکو برای خود می‌گیرید. قطعاً در این [ها] برای مردمی که تعقل می‌کنند، نشانه‌ای است».

سوره مومنون آیه ۱۹: «پس برای شما به وسیله آن باغ‌هایی از درختان خرما و انگور پدیدار کردیم که در آن‌ها برای شما میوه‌های فراوان است و از آن‌ها می‌خورید».

سوره کهف آیه ۳۲: «و برای آنان آن دو مرد را مثل بزنی که به یکی از آن‌ها دو باغ انگور دادیم و پیرامون آن دو [باغ] را با درختان خرما پوشاندیم و میان آن دو را کشتزاری قرار دادیم».

سوره انعام آیه ۹۹: «و اوست کسی که از آسمان آبی فرود آورد. پس به وسیله آن از هرگونه گیاه برآوردیم و از آن [گیاه] جوانه سبزی خارج ساختیم که از آن دانه‌های متراکمی برمی‌آوریم و از شکوفه درخت خرما خوشه‌هایی است نزدیک به هم و [نیز] باغ‌هایی از انگور و زیتون و انار همانند و غیر همانند خارج نمودیم به میوه آن چون ثمر دهد و به [طرز] رسیدنش بنگرید. قطعاً در این‌ها برای مردمی که ایمان می‌آورند نشانه‌هاست».

سوره اسرا آیه ۹۱: «[باید] برای تو باغی از درختان خرما و انگور باشد و آشکارا از میان آن‌ها جویبارها روان سازی».

سوره عبس آیه ۲۸: «و انگور و سبزی».

سوره یس آیه ۳۴: «و در آن [زمین] باغ‌هایی از درختان خرما و تاک قرار دادیم و چشمه‌ها در آن روان کردیم».

سوره نبا آیه ۳۱ و ۳۲: «آیا از میان شما کسی هست که دوست داشته باشد که او را بوستانی از خرما و انگور بوده باشد و جوی‌ها در پای درختانش جاری باشد و هرگونه میوه‌ای دهد. و خود پیر شده و فرزندان ناتوان داشته باشد، بناگاه گردبادی آتشناک در آن بوستان افتد و بسوزد؟».

سوره رعد آیه ۴: «و در زمین قطعاتی است کنار هم و باغ‌هایی از انگور و کشتزارها و درختان خرما چه از یک ریشه و چه از غیر یک ریشه که با یک آب سیراب می‌گردند و [با این همه] برخی از آن‌ها را در میوه [از حیث مزه و نوع و کیفیت] بر برخی دیگر برتری می‌دهیم بی‌گمان در این [امر نیز] برای مردمی که تعقل می‌کنند دلایل [روشنی] است».

سوره نحل آیه ۱۱: «به وسیله آن کشت و زیتون و درختان خرما و انگور و از هرگونه

محصولات [دیگر] برای شما می‌رویند. قطعاً در این‌ها برای مردمی که اندیشه می‌کنند، نشانه‌ای است».

سوره نحل آیه ۶۷: «و از میوه درختان خرما و انگور باده مستی‌بخش و خوراکی نیکو برای خود می‌گیرد. قطعاً در این [ها] برای مردمی که تعقل می‌کنند، نشانه‌ای است».

سوره مومنون آیه ۱۹: «پس برای شما به وسیله آن باغ‌هایی از درختان خرما و انگور پدیدار کردیم که در آن‌ها برای شما میوه‌های فراوان است و از آن‌ها می‌خورید».

ورود نقش انگور به ایران

نقش مایه تاک و انگور در آثار ایران، از دوره اشکانی و ساسانی به روشنی قابل مطالعه است، اما در دوره‌های پیش از این، اثری از آن دیده نمی‌شود. تداوم این نقش‌مایه در آثار هنری دوره ساسانی، به ویژه گچبری، قابل مشاهده است و به صورت خوشه انگور و برگ مو یا برگ موی ساده است که استمرار سبک واقع‌گرایی دوره اشکانی در آن دیده می‌شود. نقش مایه تاک در آثار آشور نو در بین‌النهرین دیده شده، اما هیچ‌گاه در هنر هخامنشی اثری از آن دیده نشده است. بنابراین، نمی‌توان آن را عنصری وارداتی از هنر آشور دانست. این نقش‌مایه، در آثار هنری یونان و روم از قرن ششم قبل از میلاد دیده می‌شود و به نظر می‌رسد ورود نقش تاک و انگور به جمع نقوش تزئینی ایرانی را باید تحت تأثیر فرهنگ یونان دانست.

هنر ایران در قرون اولیه اسلامی

با پیدایش دین اسلام، هنر اسلامی به تدریج شکل گرفت و با کسب تجاربی از هنرهای پیشین، رو به رشد و گسترش نهاد. سبک هنری اسلامی محصول هنری فرهنگ‌های کهنی است که اسلام، انگیزه و محرک جدید به آن‌ها بخشید. در دوران اولیه، هنرمندان اسلامی سعی بر آن داشتند که با اقتباس از آثار تمدن ایران و بیزانس به همان سبک و سیاق بپردازند و حتی مساجد برپا شده در آن زمان، برگرفته از معماری این دو تمدن بود. پس از چند قرن با گسترش حکومت اسلامی، هنر هنرمندان در هر رشته‌هایی با هم پیوند خورد که امروز با نام هنر اسلامی شناخته می‌شود (احمدی و شکفته، ۱۳۹۱: ۱۲۳). با وجود بسط قلمرو اسلام و فتوحات مسلمین در اقصی نقاط جهان، تا مدت‌ها هنر معماری همچنان بر عناصر گذشته متکی بود. از آن پس، هنرمندان مسلمان با تکیه بر عناصر هنری گذشته خود، به ویژه هنر

عصر ساسانی و با الهام از روح اسلامی، معماری ایران را رونق تازه‌ای بخشیدند و با ابداعات جدیدی را در این دوران بنیان نهادند (کیانی، ۱۳۹۵: ۶۹). ایران در دوران اولیه اسلامی، تحت سلطه و فرمان‌روایی خلفای اموی (۱۱-۱۶۲ ق) و عباسی (۱۵۱-۱۶۲ ق) بود. با آغاز قرن سوم، ناحیه ایران به مناطق مختلفی تقسیم می‌شد که توسط سلسله‌های مستقل ایالتی و با تأیید خلفای عباسی، حکمرانی و اداره می‌شد. در قرن چهارم هجری، حکومت غزنویان با مرکزیت غزنه به وجود آمد و منطقه وسیعی از طبرستان، گرگان، خوارزم، سیستان و خراسان تا گجرات هندوستان در حوزه اقتدار این سلسله قرار گرفت (همان: ۱۱). از دیگر سلسله‌های حکومتی قبل از سلجوقیان، آل بویه در مناطق شمالی و مرکزی و جنوب ایران بود. مهم‌ترین بنای باقیمانده از این دوره که تزئینات گچبری منحصر به فرد و زیبایی دارد، مسجد جامع نائین است. همچنین آل زیار در گرگان حکومت می‌کردند که گنبد قابوس یادگار باشکوه این سلسله است. آل بویه و آل زیار در طی قرون ۱ و ۵ هجری توانستند نبوغ و خلاقیت‌های ذاتی خود را در اشکال گوناگون هنر اسلامی چون منسوجات، سفالگری، معماری و تزئینات معماری به ویژه گچبری متجلی سازند.

تأثیر هنر گچبری ساسانی در گچبری قرون اولیه اسلامی

در معماری عصر ساسانی، موتیف‌های تزئینی گچبری نشان‌گر روح هنرمندان و تلفیق داستان‌ها با نقوش در بعضی از مجالس بوده است که عیناً این خلاقیت‌های ذهنی و روحی در پرداخت جمعی موتیف‌های اسلامی نقش مؤثر داشته‌اند و چه بسا آثار مختلف معماری اسلامی به تغییراتی ورای آثار ساسانی دست یازیده و بالنتفسه توانسته‌اند آثارشان را با آثار ساسانی تطبیق دهند؛ به طوری که با عرضه نمودن بناهای عظیم، تلقی و اقتباسشان را از هنر بومی آسیایی نشان دهند. همچنین در آثار سفالین و زرگری و فلزکاری نیز انواع موتیف‌های گچبری تأثیر داشته و با الهام از برخی از آن‌ها، سعی شده تا حدودی نفوذ نقش‌های حیوانی و گیاهی و انسانی را به بیننده محقق القا نماید. بنابراین، با اندیشیدن به مفاهیم و موضوعات هنری که در کل آثار ساسانی رعایت شده است، درمی‌یابیم که در دوران هنر اسلامی، چگونه از آن موضوعات استقبال شد و به خصوص تا آنجا که برای هنرمندان مسلمان عصر امکان داشته است، در مساجد و مدارس و حتی بناهای عام المنفعه، تقلیدی خودآگاهانه از طرح‌های ساسانی الهام گرفته شده است؛ تا آنجا که منجر به ابداع طرح‌های تزئینی از جمله نقوش

اسلیمی و ختایی در دوران اسلامی گردید (انصاری، ۱۳۶۶: ۶۵۱). از نقوش ناب در گچبری دوران ساسانی، می‌توان به نقوش گیاهی اشاره کرد. در دوران قبل از اسلام، از بناها و کاخ‌های ساسانی، نمونه‌های متنوعی از نقوش گیاهی در گچبری دیده شده است. نقوش گیاهی در گچبری کاخ‌های ساسانی، نقوش انتزاعی از طبیعت‌اند که اشکال متنوعی را می‌توان در آن‌ها یافت که عبارتند از: نقوش نخ، تاک و پیچک، انار، گل نیلوفر آبی (لوتوس)، گل چندپر و بلوط و برگ انجیر. سپس در دوران اسلامی که باورهای مذهبی اثر خود را بر هنر و گرایش‌های هنری گذاشت، نقوش گچبری نیز به دلیل منع نقوش انسانی و حیوانی دستخوش دگرگونی شد؛ به طوری که نقوش گیاهی ساسانی در کنار گردش اسلیمی و ساقه‌های آن و در مواردی در ترکیب با کتیبه‌نگاری آیات قرآنی زینت‌بخش بناها شدند (اعظمی، شیخ‌الحکمایی و شیخ‌الحکمایی، ۱۳۹۲: ۱۵).

نقش و تأثیر هنر گچبری ساسانی در آثار اسلامی ایران مسجد جامع نائین

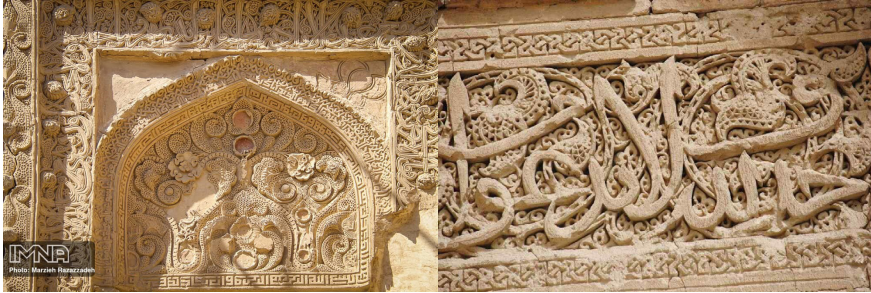
مسجد جامع نائین یکی از قدیمی‌ترین مساجد تاریخی ایران به شمار می‌رود. با توجه به ویژگی‌های معماری، آن را مربوط به اواسط قرن چهارم هجری دانسته‌اند. این مسجد به دلیل ویژگی‌های خاص معماری و تزئینات گچبری نفیس، از اهمیت خاصی برخوردار است. مسجد جامع نائین معروف‌ترین اثر دوران اولیه اسلامی است که دارای قطعات بی‌نظیری از هنر گچبری است و صرف‌نظر از پلان و فرم و مصالح در تزئینات آن از روش‌های ساسانی استفاده شده است.

تزئینات گچبری شده مسجد جامع شامل فضاهای محراب، دیوار اطراف محراب، طاق‌های سوار بر ستون‌های اطراف

تصویر ۱: نمایی از مسجد جامع نائین

گنبد، چهارستون موازی به محراب و ستون اطراف محراب است (نعمتی و صالحی، ۱۳۹۰: ۹۹). در این مسجد، مجموعاً سه گروه موتیف به صورت هندسی، گیاهی و خط و کتیبه در لابه‌لای کارهای هنری به چشم می‌خورد (تصاویر ۲ و ۳).

تصاویر ۲ و ۳

تصویر ۵: داخل مسجد

تصویر ۴: قسمتی از گچبری و کتیبه‌نگاری

جالب‌ترین قسمت مسجد، محراب گچبری شده آن است (تصویر ۷) که در قالب‌های مختلف بر روی آن کار شده است. این محراب دارای سه طاق نما است و از تزیینات گچی فراوان برخوردار است که بیشتر شامل طرح‌های گیاهی از جمله پالم، نقوش کاجی شکل و برگ‌های کنگر است و در داخل محراب کتیبه‌ای است مزین که با گل‌ها و دوایر تزیینی معمول دوره ساسانی آرایش شده است و نهایت ظرافت هنری در آن‌ها به چشم می‌خورد. علاوه بر طرح‌های مذکور، از ترکیبات گل لوتوس و خوشه‌های انگور و برگ مو بهترین نمونه تزیین را می‌توان مشاهده کرد. در مجموع، محراب مسجد جامع ناین، نمونه‌ی کاملی از موتیف‌های گچبری متأثر از طرح‌های ساسانی در دوران اولیه اسلامی است (انصاری، ۱۳۶۶:

۶۵۳-۶۵۹ و دیماند، ۱۳۹۰: ۹۱).

تصویر ۷

تصویر ۶

نقوش گچبری برگ مو و خوشه‌های انگور، در شبستان جنوبی مسجد جامع نائین ایجاد شده که بر روی سطوح ستون‌ها و محراب، تویزه‌ها و دیوارها ایجاد شده است. این نقش به دو گروه هندسی و گیاهی تقسیم می‌شود که نقوش گیاهی شامل نقش برگ مو و خوشه‌های انگور و نقش کنگر و گل آفتابگردان است که بیشترین سطح را گچبری‌های نقش مو به خود اختصاص داده است. نقوش هندسی نیز شامل خطی ساده است که بیشتر بر روی تویزه‌ها ایجاد شده اند (محمدی فر، ۱۳۹۲: ۱۲).

در تزیینات حاشیه محراب مسجد جامع نائین، از نقوش هندسی هشت بازوبندی (هشت صلیب) استفاده شده که قسمت داخلی آن به صورت خوشه انگوری با ساقه گردان تزیین شده است. در قاب‌بندی حاشیه دور محراب، مخصوصاً حاشیه طاق نماها و قوس‌ها برای اولین بار از طرح هندسی شبه گره و آژدها کاری استفاده شده است. در داخل دایره‌ها و زمینه لچکی‌های طاق نمای بزرگ، نقش کنگره‌های استلیزه و خوشه‌های انگور با ساقه‌ای گردان که به دنبال هم تکرار شده‌اند، وجود دارد. به طور کلی، گچبری‌ها از اشکال هندسی، کثیرالاضلاع‌ها و دوایر و موضوعات گیاهی مانند درخت تاک و برگ مو و خوشه‌های انگور و نیز برگ کنگره‌های استلیزه تشکیل شده که اکثراً با نقوش گچبری زمان ساسانی و در دوران اسلامی با نقوش گچبری کاخ المشتی قابل مقایسه است.

کاخ المشتی

برگ‌های تاک و خوشه‌های انگور در بنای قبة الصخره در کنار بهره‌گیری از فرم‌های مثلث و دایره در قصر المشتی و سایر نقوش به کاررفته، همه نشان از حضور معماری و هنر ایرانی در معماری دوره اموی و عباسی دارند. همچنین هم‌جواری جغرافیایی، تعلقات به آرمان‌های یکسان، زبان، هنر و شراکت در ایجاد و پرورش مکاتب علمی از دیگر دلایل انتقال نقوش از معماری و فرهنگ ایرانی به معماری دوره اسلامی به طور خاص دوره اموی و عباسی است.

تصاویر ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱: کاخ المشتی

نخستین نمونه‌های تزیین بنا از قرون اولیه اسلامی در هنر اموی، با حجاری روی سنگ‌های نمای کاخ المشتی ظهور یافته است. این نقوش، ترکیبی بین اسلوب شامی و ساسانی است که سبک جدید شرقی را به وجود می‌آورد و همچنین این نوع طراحی و موتیف‌ها در گچبری دوران بعدی بسیار تأثیر گذاشت و تا قرن‌ها بعد از آن پیروی شد. این تزیینات شامل گل نیلوفر (لوتوس)، شاخ و برگ مو، خوشه انگور و گل‌های پالمت پنج‌لبی شبیه به پالمت‌های هفت‌لبی کاخ تیسفون و نقوش حیوانی است (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۷۸: ۴۸).

قصر المشتی به فرمان خلیفه اموی در سال ۱۲۶ ق در ۳۰ کیلومتری جنوب شهر امان در اردن کنونی ساخته شده و بخشی از یک‌رشته کاخ و کاروان‌سرا در منطقه است که در اردن به نام «کاخ‌های بیابان» مشهورند. این قصر از جهت حجاری‌های نیم برجسته که بر سطح دیوارهایش انجام شده، شاید مهم‌ترین نمونه بنای غیرمذهبی در دوره امویان باشد. از نظر تزیینات، نمای قصر المشتی، از تعدادی مثلث به وجود آمده که کنده کاری شده‌اند. هر مثلث دارای یک کناره گیاهی و یک گل در وسط است که در بین آن دو، شاخ و برگ‌های مو و خوشه‌های انگور قرار گرفته است. هر گل مشتمل بر یک کناره شش‌قسمتی و یک منطقه میانی گل و بوته‌دار است و قسمت مرکزی، یک گل کوچک دارد به علاوه در تزیینات قصر المشتی نقش برجسته‌هایی از گل‌هایی به دست آمده که بدون کم و کاست مشابه با پالمت (برگ نخل) ساسانی است که از کاخ تیسفون به دست آمده است، اما در خصوص شاخه‌های مو، این نقش در ایران عصر اشکانی وجود داشته و تا آخر دوره ساسانی به کار رفته است؛ به طوری که این شباهت در موتیف‌ها و گچبری‌های مسجد جامع نایین کاملاً مشهود است. گرچه کاخ المشتی بیشتر جنبه عیش و نوش و خوش‌گذرانی داشته، اما تکرار این نقوش در مسجد نایین، نشان از ریشه اعتقاد مردم آن دوره به نقش انگور و تکرار آن در گچبری‌ها بوده است. تکرار یازده باره قرآن از نام انگور و کاربرد رسمی آن بر مساجد قرون اولیه اسلام، چیزی جز اعتقاد به بارش رحمت از گیاه انگور و تکرار آن در ادوار مختلف نیست.

نتیجه

متکی بودن به رهیافت‌های فرهنگی به عنوان یکی از شاخصه‌های قومی و بومی هر ملت در حد اعالی خویش، نمودار ارزنده‌ای از احساسات و هیجانات درونی آن ملت است که بنا به خواست و نیات آنان در بقای نسل‌های مختلف، ماندگار خواهد بود. حکومت‌ها نیز همواره در انسجام هنرهای مختلف، نقش مؤثری ایفا کرده‌اند. به همین علت است که ما طی قرون متمادی درمی‌یابیم که چگونه یک هنر پا می‌گیرد، استوار می‌شود و سپس به اوج خود می‌رسد. در این مسیر، این هنر در پیرامون خود هنرهای دیگر را شاخ و برگ می‌بخشد و حتی در خارج از مرزهای فکری هر قومی رخنه نموده و در هنرهای دیگر سرزمین‌ها تأثیر می‌گذارد و آثاری بدیع و ارزنده بر جای می‌نهد. هنر ایران نیز از آغاز حیات خویش، از دوره‌های پیش از تاریخ تا دوران تاریخی و سپس در دوران اسلامی، دگرگونی‌های عظیمی را تجربه کرده

و بر هنر و معماری دیگر سرزمین‌ها تأثیرات شگرفی بر جای گذاشته است. بنابراین با توجه به بررسی‌های انجام شده و مقایسه نقوش و جست‌وجو در متون مختلف، وجود مضامین مشترکی چون پاکی، خلوص، نیروی مقدس حیات، دانش و معرفت و... از بطن نقوش گیاهی استفاده شده در ابنیه مختلف به روشنی قابل استنباط است. استمرار مفاهیم موجود در نقوش و اشتراک مضامین بین دو معماری سبب استفاده این نقوش در معماری پس از اسلام بوده و مطالعه نمونه‌های منتخب، نشان از تأثیر و تکرار نقوش از معماری پیش از اسلام ایران در معماری دوره اسلامی (اموی و عباسی) دارد. در نهایت، باید گفت نقوش گیاهی به کاررفته در بناهای معماری، هر یک به طور مستقل دارای معانی و مفاهیمی است که این معانی و مفاهیم، مهم‌ترین دلیل بر تکرار آن‌ها و علاقه‌مندی مردم و معماران در به کارگیری آن‌ها و دلیل انتقال آن‌ها از تمدنی به تمدن دیگر است. چه بسا نقش انگور و کاربرد گسترده آن در تعدد گچبری‌ها، نشان از اهمیت نمادپردازی‌ها حتی در اماکن مقدس می‌دهد.

منابع

قرآن

اتینگهاوزن، ریچارد و گرابار، الگ. (۱۳۷۸). هنر و معماری اسلامی. ترجمه یعقوب آژند. تهران: سمت.

احمدی، حسن و شکفته، عاطفه. (۱۳۹۱). «تزیینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران (قرن اول تا پنجم ه. ق)». ادبیات و هنر دینی. ۴. ۱۲۵-۱۵۰.

اعظمی، زهرا، شیخ‌الحکمایی، محمدعلی و شیخ‌الحکمایی، طاهر. (۱۳۹۲). «مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی گچبری‌های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران (مسجد جامع ناین، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع اصفهان)». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. ۴. ۱۵-۲۴.

انصاری، جمال. (۱۳۶۶). «گچبری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنرهای اسلامی». هنر. ۱۳. ۳۱۸-۳۳۳.

دیماند، موریسون اسون. (۱۳۹۰). تاریخ راهنمای صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار. تهران: علمی و فرهنگی.

کیانی، محمد یوسف. (۱۳۹۵). تاریخ هنر معماری در دوره اسلامی. تهران: سمت.

محمدی فر، یعقوب. (۱۳۹۲). «ریشه‌یابی نقش‌مایه خوشه انگور و برگ مو در گچبری‌های

مسجد جامع نائین». هنر و فن. ۱(۱).

نعمتی بابایلو، علی و صالحی، اسرا. (۱۳۹۰)، «بررسی تطبیقی تزیینات گچبری مسجد نه گنبد بلخ و مسجد جامع نائین از منظر نقوش، ترکیب و مفاهیم». کتاب ماه هنر. ۱۱۲.